

بررسی تناسخ در آیین اهل حق ار دیدگاه عقل و نقل

آمنه نظری *

چکیده

یکی از دغدغه های دیرین بشر، فرجام آدمی پس از مرگ است. براساس نظریه تناسخ که تبیین به زندگی پس از مرگ و ارتباط میان بدن با نفس می پردازد، روح انسان در چرخه مرگ ها و تولدهای مکرردنیایی گرفتار است تا وقتی که به حقیقت مطلق بپیوندد. عقیده تناسخ که در این مقاله مستقلاً در آیین اهل حق بررسی شده است، یکی از مبانی اعتقادی این فرقه است و به همین خاطر، اهل حق از بسیاری از مبانی اعتقادی اسلام فاصله گرفته اند. از آن جا که با مطرح شدن اینگونه عقاید از سوی این فرقه ها، در ذهن انسان سوالات و شبهاتی مطرح می شود که اگر با برهانی متقن به آن ها پاسخ داده نشود، ممکن است انسان دچار گمراهی شده و یا حتی به این فرقه ها گرایش نیز پیدا کند. از این رو مقاله حاضر اساساً در پی پاسخ به این پرسش بنیادین برآمد که آیا عقل و نقل این اعتقاد مطرح شده در آیین اهل حق را می پذیرند و به تبع آن آیا اهل حق را بعنوان فرقه ای حقانی قبول دارند یا خیر. نتایج این پژوهش توصیفی، تبیینی حاکی از آن بود که هیچ دلیل عقلی و نقلی منطقی و مستندی برای پذیرش نظریه تناسخ و در نتیجه حقانیت فرقه اهل حق وجود نداشت.

کلید واژگان: اهل حق، تناسخ، دون به دون، علی الهی، یارسان

* . طلبه سطح دو حوزه علمیه خدیجه کبری (س) زنجان

۱. مقدمه

عقیده تناسخ از جمله عقایدی است که همواره در طول تاریخ در حوزه های مختلف فکری از جمله عرفان، کلام، فلسفه و تفسیر مورد بحث بوده است. در جلد اول فرهنگ فارسی معین آن را چنین معنا کرده اند. ((تناسخ عبارت است از تعلق روح به بدن دیگر بعد از مفارقت آن از بدن اول، بدون آن که زمانی در بین آن ها فاصله شود؛ به بیانی دیگر تناسخ، انتقال روح بعد از فوت از بدنی به بدن دیگر است))^۱. سابقه این اعتقاد حتی بنا به شواهدی ممکن است به دوره پارینه سنگی باز گردد. در میان جوامع متمدن، هند از قدیمی ترین منابع این اعتقاد است. در آیین های مختلف هندی از جمله آیین بودا، هندو جاین و... از دیر باز صورت های متنوعی از تناسخ رایج بوده است. اما در این پژوهش عرفانی، کلامی و فلسفی اعتقاد به عقیده تناسخ مسقلاً در آیین اهل حق مورد بررسی قرار گرفته است. اهل حق یا یارسایان، عنوان پیروان طریقتی مذهبی، عرفانی است، با آداب و متون مذهبی خاص خود و دارای بعضی اعتقادات که در مواردی با اسلام مطابقت ندارد و تناسخ یکی از مبانی اعتقادات این فرقه به شمار می رود.

تاثیر این باور بر زندگی مردم و پیامدها و آثار آن، دلیل اصلی پرداختن به موضوع تناسخ می باشد از این رو این پژوهش با رویکردی توصیفی، تبیینی در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که آیا اساساً عقل و نقل اعتقاد به تناسخ در فرقه اهل حق را می پذیرند؟ در پی پاسخ به این مهم پس از بیان مفهوم تناسخ و ذکر اقسام آن و ارائه تعاریف کوتاهی پیرامون آن ها و تبیین عقیده تناسخ در آیین اهل حق، در نهایت با استفاده از دلایل متعدد عقلی، آیات مبین قرآن کریم و روایات مختلف اصل این عقیده مورد نقد و بررسی قرار گرفت.

در رابطه با موضوع مورد نظراین مقاله به صورت مجزا و مستقل کار نشده است؛ اما به طور کلی مقالات و کتاب هایی چند، پیرامون هر یک از مولفه های این موضوع نگاشته شده اند که اجمالاً به برخی از این موارد اشاره می گردد:

۱. معین، فرهنگ فارسی معین، ج اول، ص ۳۴۲

- ۱- دانشنامه جهان اسلام، دائرة المعارفی ارزشمند است که به کوشش بنیاد دائرة المعارف اسلامی از سال ۱۳۶۲ بالغ بر ۲۷ جلد آن به چاپ رسیده است و در پایگاه کتابخانه مدرسه فقاہت قابل دسترسی است. در این دانشنامه با نگرش اسلامی و روش علمی، آموزه های دین اسلام، تاریخ تمدن و فرهنگ ملل مسلمان از آغاز پیدایش اسلام تاکنون مورد بررسی قرار گرفته است. در جلد ۱ و ۱۶ این دانشنامه به تبیین عقیده تناسخ، منشا و زمان رواج آن، ارتباط آن با سایر عقاید و فرق، صاحبان این عقیده و نقد آنها پرداخته شده است.
- ۲- کتاب تقریرات فلسفه امام خمینی(ره)، منتخبی از آرای فلسفی امام خمینی(ره) از تقریرات دروس فلسفه ایشان است که توسط مرحوم سید عبد الغنی اردبیلی نوشته شده و موسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی(ره) آن را در سال ۱۳۸۱ در ۳ جلد به چاپ رسانده است. این کتاب شامل دو مقصد با عناوین الهیات و طبیعیات می باشد. باب هشتم جلد سوم این کتاب با بررسی عقیده تناسخ، اقسام آن و ادله قائلین به آن، دلایل و برهان هایی را در رد این عقیده و ابطال آن مطرح می نماید.
- ۳- کتاب سه گفتار تحقیقی در آیین اهل حق، به قلم آقایان اعتماد السلطنه، سعید کردستانی و ولادیمیر اف مینورسکی و ترجمه محمد علی سلطانی و مریم بانو رزازیان می باشد که انتشارات سها در سال ۱۳۷۸ آن را در ۶۴ صفحه چاپ نموده است. در این کتاب پیشینه کهن اهل حق، سیر تحول آن، موسسین و طوایف این دین و اصول و عقاید آنان مورد بررسی قرار گرفته است.
- ۴- دانشنامه کلام اسلامی، تالیف جمعی از اساتید و محققان حوزه علمیه می باشد که انتشارات موسسه تحقیقاتی امام صادق (علیه السلام) تاکنون یک جلد از پنج جلد آن را در سال ۱۳۸۸ منتشر کرده است. این اثر، دانشنامه ای تحقیقی است که به تبیین و تحقیق مفاهیم، مسائل و دیگر مدخل های کلامی می پردازد. در جلد اول این کتاب به تبیین آیین اهل حق و نقد و بررسی اصول و عقاید آن از جمله مساله حلول و تناسخ پرداخته شده است.
- ۵- کتاب فرهنگ فرق اسلامی تالیف محمد جواد مشکور می باشد که در سال ۱۳۷۵ توسط انتشارات آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی منتشر شده است. این کتاب

مختصری از تاریخ پیدایش و تحولات مذاهب اسلامی، فرق و انشعابات آنها را بدون توجه به حقانیت عقاید ایشان بیان نموده است و آیین اهل حق از جمله آنهاست. اما در این مقاله، سعی بر آن بوده است که با واکاوی دقیق عقیده تناسخ در آیین اهل حق، صحت یا بطلان این عقیده و به تبع آن بر حق بودن یا انحراف این فرقه از اسلام اثبات شود. چرا که پیروان این فرقه خود را مسلمان دانسته و مدعی حق و حقیقتند.

۲. مفهوم شناسی تناسخ

❖ تناسخ در لغت

تناسخ از ماده «ن س خ» و به معنای جابه جایی^۱، زایل ساختن^۲، باطل کردن^۳ و از بین بردن چیزی است با چیزی دیگر که در پی آن می آید^۴، از این رو به آمد و شد زمانها که در پی یکدیگر صورت می گیرند «تناسخ از منه» گویند.^۵

❖ تناسخ در اصطلاح

تناسخ در اصطلاح که از آن به تقمص نیز تعبیر می شود، عبارت است از انتقال نفس ناطقه از بدنی به بدنی دیگر در دنیا برای تحمل کیفر یا برخورداری از پاداش اعمال پیشین و رسیدن به کمال.^{۶، ۷}

۳. اقسام تناسخ

تناسخ از لحاظ محل انتقال بر ۴ قسم است که عبارتند از: انتقال به پیکر انسان (نسخ) یا حیوان (مسخ)^۸ یا درختان و گیاهان (فسخ) یا جمادات (رسخ)^۹.

۱. شرتونی لبنانی، اقرب الموارد، ج ۵، ص ۳۹۱، «نسخ».

۲. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۸۰۱، «نسخ».

۳. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱۲، ص ۹۶، «نسخ».

۴. همان

۵. لوئیس معلوف، المنجد فی اللغة، ص ۸۰۵، «نسخ».

۶. دایره المعارف فارسی، ج ۵، ص ۶۷۲-۹۵.

۷. صدرالدین شیرازی، المظاهر الالهیه، ص ۹۰.

۸. وجدی، دائرة معارف القرن العشرين، ج ۱۰، ص ۱۷۲.

۹. سبزواری، شرح المنظومه، ج ۵، ص ۱۹۶-۱۹۷.

تناسخ از لحاظ شیوه های انتقال نفس نیز اقسامی دارد که از جمله آن می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- **تناسخ مطلق:** تناسخ مطلق، عبارت است از اینکه، نفس در همین جهان از یک بدن به بدن دیگر و نیز از آن بدن به بدن سومی منتقل شود، به طوری که این روند بی وقفه برای همیشه ادامه یابد، بدنی که نفس به آن منتقل می شود ممکن است بدن انسان، حیوان و یا گیاه باشد و غالباً این انتقال از طریق تعلق گرفتن به چنین انسان یا حیوان و یا سلول نباتی انجام می گیرد. اعتقاد به این گونه تناسخ به قدمای فلاسفه نسبت داده شده است.^۱

۲- **تناسخ محدود (نزولی):** تناسخ محدود یا به عبارتی نزولی، آن است که انتقال و دگرگونی به بعضی از نفوس اختصاص داشته باشد نه همه آنها، این نوع تناسخ همان گونه که از جهت افراد محدود است از جهت زمان نیز محدود می باشد، زیرا نفس سرانجام به مرحله ای خواهد رسید که دیگر به بدن منتقل نمی شود، بلکه به عالم نور و عقول می پیوندد.^۲ به عبارت دیگر: تناسخ نزولی، آن است که نفس به واسطه شرافت و کمال مزاج انسانی، در آغاز به بدن انسان تعلق می گیرد، و پس از مفارقت از آن به حسب ملکات حاصله خود یا به بدن انسان دیگری و یا به بدن حیوان و یا جسم نامی و یا معدنی تعلق خواهد گرفت، پس بدن انسان باب الابواب ورود ملکوت به عالم طبیعت است و نفس به واسطه آن به مراحل پست تری نزول می کند^۳، خلاصه تناسخ نزولی یک نوع حرکت ارتجاعی و واپس گرایی نفس است.

صدرالمتألهین در شرح این عقیده (تناسخ نزولی) چنین می گوید:

«نخستین جایگاه برای روح، بدن مادی انسان است که آن را دریچه پیدایش حیات در بدن های حیوانی و گیاهی می نامند. این همان نظر «یوذاسف تناسخی» است، او معتقد بود که نفوس انسان های سعادت مندی که به حد کمال رسیده اند، پس از جدا شدن از

۱. سبحانی، الالهیات، ج ۳، ص ۷۹۷.

۲. همان.

۳. زاهدی، شرح منظومه فارسی، ج ۳، ص ۱۹۰.

آیه «قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا»^۱ «أَوْ خَلْقًا مِّمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنَا». ^۱ در

استدلال به این آیه گفته اند: ارواح انسان‌ها به جمادات، مانند سنگ و آهن نیز منتقل می‌شوند. جواب این است که آیه درصدد اثبات امکان معاد است و می‌فرماید: خداوندی که شما را آفرید، می‌تواند شما را دوباره زنده گرداند؛ حتی تبدیل شدن مردگان به سخت‌ترین اجسام و ماده بسیار دور از حیات مانع رستاخیز و حیات دوباره آنان نیست.^۲

← تفسیر آیه اعاده

«كُلَّمَا أَرَادُوا أَن يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا»^۴

که در تفسیر آن گفته اند: هرگاه نفوس انسانی بخواهند از بدن‌های حیوانی بیرون روند بدان بازگردانده می‌شوند.^۵، در حالی که آیه ناظر به حال فاسقان در دوزخ و کنایه از خلود آنان در آتش است

← آیه تداوم نسل

آیه «جَعَلَ لَكُم مِّنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَ مِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ»^۷ با این برداشت که خداوند از

چارپایان جفت‌هایی برای ما متولد می‌سازد^۸، در حالی که بر اساس آیه، خداوند برای انسان‌ها و همچنین چارپایان، ازواجی را برای تداوم نسل آن‌ها آفریده است.

در قرآن کریم از تناسخ به صراحت سخنی به میان نیامده است؛ ولی مفسران در تفسیر حدود ۲۰

آیه به بحث از آن پرداخته و برخی بیش از ۱۰۰۰ آیه قرآنی ناظر به معاد و مسائل مرتبط با آن را با بطلان تناسخ مرتبط دانسته اند، زیرا تناسخ انکار بهشت و جهنم را در پی داشته و برای توبه، انابه، شفاعت، عفو و غفران، جایگاهی باقی نمی‌گذارد، از همین رو بطلان تناسخ را به معنای مشهور همه

۶. اسراء/سوره ۱۷، آیه ۵۰-۵۱.

۷. طوسی، تفسیر التبیان، ج ۶، ص ۴۸۷.

۳. طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۶، ص ۲۵۹.

۱. سجده/سوره ۳۲، آیه ۲۰.

۵. سهروردی، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ص ۲۲۱.

۳. شیرازی، شرح حکمة الاشراق، ص ۴۹۲.

۷. شوری/سوره ۴۲، آیه ۱۱.

۸. وجدی، دائرة المعارف القرن العشرين، ج ۱۰، ص ۷۳.

دانشمندان مسلمان پذیرفته اند. تنها افکار هندوها و منقولاتی از عرب، گروهی را به سوی این عقیده باطل و کفرآور کشانده است.

بدیهی است اهل حق با تفسیر به رای آیات مبین قرآن کریم و تبع آن انکار معاد، بهشت، جهنم، توبه، شفاعت و ... قائل به تناسخ شده اند در حالی که تفسیرهای درست و دقیق پرده از اسرار حقیقی این آیات بر می دارد و منظور اصلی این آیات بنابر دلایلی که مطرح شد تناسخ و پذیرش آن نبوده است.

ج: روایات

در روایات اهل بیت (علیهم السلام) نیز از تناسخ سخن به میان آمده است. که به برخی از این موارد اشاره می شود: ((در روایتی آمده است که امام رضا (علیه السلام) در پاسخ کسی که از «تناسخ» پرسیده بود، فرمود: «من قائل بالتناسخ و هو کافر بالله العظیم، یکذب بالجنة و النار؛ هر کس به تناسخ معتقد باشد، به خداوند بزرگ کافر است و بهشت و جهنم را انکار می کند.»^۱

امام صادق (علیه السلام) نیز فرموده اند: ان اصحاب التناسخ قد خلفوا وراءهم منهج الدين و زينوا لانفسهم الضلالات. «معتقدین به تناسخ راه دین را رها کرده و گمراهی‌ها را برای خود زینت داده‌اند.»^۲

اگر تناسخ، صحیح است و اهل حق، راست می گویند که پیرو حضرت علی علیه السلام هستند، هر آینه باید به سخنان او نیز گوش فرا دهند و راه غلو را نپیمایند در جای جای کتاب گران سنگ نهج البلاغه، حضرت علی علیه السلام از مرگ و لزوم آماده شدن برای پس از مرگ سخن گفته‌اند؛ مثلاً، ایشان در یکی از خطبه‌ها می‌فرمایند: "اوصیکم بذكر الموت و الاقلال عن غفله عنه و کیف غفلتکم عما لیس یغفلکم و طمعکم فیمن لیس یمهلکم و کفی بموتی عایتتموهم...^۳ " مردم شما را به یادآوری مرگ، سفارش می کنم؛ از مرگ، کمتر غفلت کنید؛ چگونه مرگ را فراموش می کنید، درحالی که او شما را فراموش نمی کند و چگونه طمع می‌ورزید درحالی که به شما مهلت نمی‌دهد؟ مرگ گذشتگان برای

۱. عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۰۰

۲. بحار الانوار، ج ۴، ص ۳۲۱

۳. سید رضی، نهج البلاغه، خطبه ۱۸۸.

عبرت شما کافی است و باز در همین خطبه درباره مردگان چنین می فرماید: «لَا عَنْ قَبِيحٍ يَسْتَطِيعُونَ انْتِقَالَ وَلَا فِي حَسَنٍ يَسْتَطِيعُونَ ازْدِيَاداً» (آنها نه می توانند کارهای بد خود را دیگر جبران نمایند و نه توانائی دارند چیزی بر حسنات خود بیفزایند)^۱. بدیهی است کسانی که معتقد به تناسخ هستند، می گویند انسان پس از مرگ به این جهان باز می گردد تا اعمال گذشته خود را جبران نماید و به گفته آنها تکامل ناقص خود را به انجام برساند و گذشته را جبران کند. در حالی که این امر از سوی پیشوایان دینی اسلام هر گز پذیرفته نشده است.

۶. نتیجه

اهل حق که عقایدشان آمیخته ای از اعتقادات مانوی، ادیان کهن ایرانی، مذهب اسماعیلی، تناسخ هندی و دیگر ادیان سری است، در بحث معاد معتقد به تناسخ (دون به دون) هستند. آنان معتقدند روح انسان هزار و یک دون یا جامه عوض می کند و با گردش در جامه های مختلف جزای اعمال گذشته خود را در این دنیا خواهد دید. بنابر عقیده تناسخ، روح انسان در این دنیا کیفر می بیند و پاکسازی می شود و آنگاه به سرای دیگر می رود. پژوهش در زمینه عقیده تناسخ در آیین اهل حق با فرض این که تناسخ در هر صورت مردود است، از آن جا حائز اهمیت بود که سبب رفع سوالات و شبهات فراوانی می شد که به انحراف انسان از راه حق می انجامید با بررسی تناسخ در آیین اهل حق دریافتیم که تناسخ از دیدگاه عقل، قرآن و روایات اهل بیت (ع) کاملاً رد شده است. زیرا این فرضیه از سوی فلاسفه، متکلمان و دانشمندان اسلامی و غیر اسلامی به دلایل متعدد عقلانی از جمله معطل ماندن و بلا تکلیفی ارواح در قیامت در این که با کدام بدن محسوس شوند، وجود دو نفس در یک بدن، ناهماهنگی میان نفس و بدن، غیر منطقی و بی نتیجه بودن انتقال ارواح و... قابل پذیرش نبوده و کاملاً رد شده است. اهل حق برای اثبات تناسخ به ظاهر آیات قرآن کریم استدلال نموده اند که به تبع آن دچار انکار معاد، بهشت، جهنم، توبه، شفاعت، عفو و غفران الهی و ... شده اند. اما تفسیر دقیق و روشنگرانه قرآن کریم دلیلی متقن بر بطلان عقیده تناسخ اهل حق است. طبق روایات متعدد پیشوایان اسلام نیز اهل حق و معتقدین به تناسخ، راه دین را رها کرده و گمراهی ها را برای خود زینت داده اند و هر کس به تناسخ معتقد باشد به خداوند بزرگ کافر است و بهشت و جهنم را انکار کرده است. فرض تناسخ به تمامی با اعتقاد دینی

۱. همان

سنت ابراهیمی مخصوصا معاد اخروی مغایرت دارد. آن چه در قرآن و احادیث درباره سرنوشت انسان پس از مرگ آمده موید این معناست که روح پس از مرگ به نحوی باقی می ماند تا در روز قیامت که خدا دوباره جسم را زنده می کند به پاداش و کیفر اعمال خود برسد. بنابراین تناسخ عقیده باطلی است و اهل حق نیز که تناسخ از مبانی اعتقاداتشان به شمار می رود، فرقه ای منحرف از اسلام و مطرود می باشند.

• منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- ابن عاشور، محمد طاهر، **التحریر و التنویر**، تونس، الدار التونسیه، ۱۹۹۷م.
- اشعری، سعد بن عبدالله، **المقالات و الفرق**، مصحح: محمد جواد مشکور، تهران، نشر علمی فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۰ ه. ش.
- ایوانف، ذیل تذکره اعلی، مجموعه رسائل و اشعار اهل حق، بمبئی، ۱۹۵۰ م.
- بحرانی، ابن میثم، **شرح نهج البلاغه**، به کوشش یوسف علی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۲ ه. ق.
- بختیاری، ابراهیم، «**نقد و بررسی عقاید اهل حق**»، فصلنامه تخصصی فرق وادیان، شماره پنجم، ۱۳۹۱ ه. ش.
- ترمذی، محمد بن عیسی، **سنن الترمذی**، به کوشش عبدالوهاب، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۲ ه. ق.
- تهانوی، محمدعلی، **کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم**، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون، ۱۹۹۶م.
- خسروشاهی، رضا، **علل ظهور مذاهب اسلامی**، تهران، نقش جهان، ۱۳۴۱ ه. ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات**، محقق: صفوان داودی، دمشق، دارالقلم، چاپ اول، ۱۴۱۲ ه. ق.
- ربانی گلپایگانی، علی، **عقاید استدلالی**، قم، انتشارات هاجر، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- زاهدی، زین الدین، **شرح منظومه فارسی**، قم، انتشارات مصطفوی، چاپ دانشگاه مشهد، بی تا.
- سهروردی، شهاب الدین، **مجموعه مصنفات شیخ اشراق**، تهران، پژوهشگاه علوم اسلامی، ۱۳۸۰ ه. ش.
- سبزواری، ملاهادی، **اسرار الحکم**، تهران، نشر مولی، چاپ اول، ۱۳۹۶ ه. ش.
- _____، **شرح منظومه**، به کوشش حسن زاده آملی، تهران، انتشارات ناب، ۱۴۱۷ ه. ق.
- سبحانی، جعفر، **الالهیات**، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۱ ه. ق.
- شرتونی لبنانی، **اقرب الموارد**، تهران، دارالاسوه، ۱۴۱۶ ه. ق.

شوکانی، محمد، فتح القدير، بيروت، دار ابن كثير، چاپ اول، ۱۹۹۴ م.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، المظاهر الالهيه، به کوشش آشتیانی، قم، دفتر تبلیغات، ۱۳۷۷ ه. ش.

_____، الحکمه المتعالیه، تهران، دارالمعارف اسلامی، ۱۳۷۹ ه. ق.

صفی زاده، صدیق، نامه سرانجام، تهران، انتشارات هیرمند، چاپ اول، ۱۳۷۵ ه. ش.

طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، اعلمی، ۱۳۹۳ ه. ق.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، الاعلمی للمطبوعات، چاپ اول، ۱۹۹۵ م.

_____، تفسیر جوامع الجامع، قم، نشر اسلامی، چاپ اول، ۱۴۲۰ ه. ق.

طبری، محمد بن جریر، تفسیر جامع البیان، به کوشش صدقی جمیل، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ ه. ق.

طوسی، محمد بن حسن، تفسیر التبیان، به کوشش احمد حبیب عاملی، بیروت، دار احیاء التراث، بی تا.

فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، تفسیر الصافی، تهران، مکتبه الصدر، چاپ دوم، ۱۳۷۳ ه. ش.

فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر، قم، دفتر تبلیغات، ۱۴۱۳ ه. ق.

قطب الدین شیرازی، محمود بن مسعود، شرح حکمة الاشراق، قم، نشر بیدار، چاپ سنگی، بی تا.

حسنی رازی، مرتضی بن داعی، تبصره العوام فی معرفه مقالات الانام، مصحح: عباس اقبال، تهران، اساطیر، چاپ دوم، ۱۳۶۴ ه. ش.

خواجه الدین، سید محمد علی، سرسپردگان، تهران، کتابفروشی منوچهری، ۱۳۶۲ ه. ش.

لویس معلوف، المنجد فی اللغه، بیروت، دارالمشرق، ۱۹۹۶ م.

مشکور، محمدجواد؛ مدیر شانه چی، کاظم؛ فرهنگ فرق اسلامی، مشهد، بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵ ه. ش.

معرفت، محمدهادی، وقفه عند نظریه تناسخ الارواح، نجف، مطبعه الاداب، چاپ اول، ۱۹۶۹ م.

معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، به کوشش جعفر شهیدی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۷ ه. ش.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سی و دوم، ۱۳۷۴ ه. ش.

مصاحب و دیگران، دایره المعارف فارسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۶ ه. ش.

مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن، تهران، وزارت ارشاد، چاپ اول، ۱۳۶۸ ه. ش.

نیک نژاد، کاظم، گنجینه یاری، بی جا، بی نا، بی تا.

وجدی، محمد فرید، دائرة المعارف القرن العشرين، بیروت، دارالفکر، بی تا.

یوسفی، محمدتقی، تناسخ از دیدگاه عقل و وحی، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه. ش.